

WSPOMNIENIE O PROFESORZE JAKUBIE GOLDBERGU

Pod koniec listopada 2011 r. dotarła do mnie smutna wiadomość o śmierci w Jerozolimie profesora Jakuba Goldberga, wybitnego historyka specjalizującego się w dziejach społecznych i gospodarczych Żydów w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej. Była to wieść tym bardziej przygnębiająca, że jeszcze dwa miesiące wcześniej toczyłem interesujące i serdeczne rozmowy z Profesorem podczas Jego pobytu w białostockim szpitalu klinicznym, gdzie znalazł się po nieszczęśliwym upadku w czasie wakacyjnego wypoczynku w okolicach Supraśla. Wydawało się wówczas, że powrót do Izraela tylko przyspieszy rekonwalescencję. Niestety, stało się inaczej.

Jakub Goldberg urodził się 2 lutego 1924 r. w rodzinie łódzkich kupców drzewnych i jeszcze przed wybuchem wojny ukończył w rodzinnym mieście trzyklasowe gimnazjum. Wkrótce wraz z innymi Żydami został zamknięty w utworzonym przez Niemców getcie łódzkim, gdzie pracował zarobkowo. Od marca 1944 r. przebywał już poza Łodzią, cały czas pracując w niemieckich obozach, początkowo na terenie Polski (Częstochowa, Skarżysko-Kamienna), a następnie na obszarze Niemiec (w Buchenwaldzie i jego filii w Meuselwitz). W ostatnich dniach wojny uczestniczył w Marszu Śmierci, z którego został wyzwolony w Sudetach. Wyędzniały i wygłodzony przez dwa miesiące przebywał w szpitalu. Do rodzinnego miasta powrócił latem 1945 r. Nie zastał tam, niestety, nikogo z rodziny. W Łodzi kontynuował naukę w szkole średniej. Jesienią 1947 r. został słuchaczem studiów historycznych powołanego nieco wcześniej Uniwersytetu Łódzkiego. Już podczas studiów dała o sobie znać pasja badawcza młodego studenta, która zaowocowała po ich ukończeniu propozycją asystentury. Wprawdzie Jego pierwsze publikacje nawiązywały do działalności żydowskiej socjalistycznej organizacji Bund, z młodzieżówką której był związany jeszcze przed wybuchem

wojny, ale dość szybko, bo już od połowy lat pięćdziesiątych, swoje zainteresowania skupił na historii społecznej i gospodarczej. W 1960 r. na Uniwersytecie Łódzkim obronił pracę doktorską przygotowaną w Katedrze Historii Polski XVI–XVIII w. pod kierunkiem prof. dr. hab. Bohdana Baranowskiego, poświęconą stosunkom rolnym w miastach ziemi wieluńskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII stuleciu¹. Rozprawa uderza szeroko, a przy tym gruntownie spożytkowaną bazą źródłową (m.in. księgi miejskie, lustracje, księgi grodzkie i ziemskie wieluńskie, opisy pruskie Augusta C. Holschego), do której włączył jako jeden z pierwszych spisy ludności z lat 1790–1792, powstałe na polecenie Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych. Ukazując strukturę społeczno-ekonomiczną badanych miast wieluńskich, Jakub Goldberg wydobyl zarazem ich zdecydowanie rolniczy charakter, i to pomimo pewnego ożywienia gospodarczego widocznego w czasach oświecenia.

Wkrótce wspólnie z Julianem Bartysiem opublikował pod auspicjami Komisji Dydaktycznej Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Historycznego dwie nieduże publikacje źródłowe przeznaczone dla nauczycieli i młodzieży szkolnej, przedstawiające pozycję społeczną i prawną chłopów w Rzeczypospolitej szlacheckiej oraz wypisy z literatury oświeceniowej².

Od końca lat pięćdziesiątych ubiegłego stulecia w kolejnych publikacjach Profesora zaczynają się pojawiać prace znamionujące podjęcie przez Niego nowej problematyki badawczej, tj. dziejów Żydów w Polsce wczesnonowożytnej. Jednakże antysemitki kurs ówczesnych władz partyjnych, widoczny także w środowisku naukowym, latem 1967 r. nie sprzyjał pracy, zwłaszcza na uczelniach z młodzieżą studencką, Polakom pochodzenia żydowskiego. Jeszcze w tym samym roku doktor Goldberg podjął dramatyczną decyzję o opuszczeniu wraz z żoną Olgą Polski i wyjeździe do Izraela. Tam początkowo pracował w Centralnym Archiwum Dziejów Narodu Żydowskiego, a następnie przez wiele lat jako wykładowca na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie, na którym uzyskał profesurę w 1989 r. W Izraelu, o czym warto pamiętać, był nie tylko wykładowcą historii Żydów w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej, ale też cierpliwie objaśniał i tłumaczył młodzieży żydowskiej i wszystkim zainteresowanym dzieje społeczne i kulturalne Polski

¹ J. Goldberg, *Stosunki agrarne w miastach ziemi wieluńskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Łódź 1960.

² *Polska wieś folwarczno-pańszczyźniana w XVI–XVIII wieku*, oprac. J. Bartyś, J. Goldberg, Warszawa 1960 (Teksty Źródłowe do Nauki Historii w Szkole, 18); *Oświecenie*, oprac. J. Bartyś, J. Goldberg, Warszawa 1961 (Teksty Źródłowe do Nauki Historii w Szkole, 21).

przedrozbiorowej. Przez lata zabiegał o utworzenie na Uniwersytecie Hebrajskim Ośrodka Badań Dziejów i Kultury Żydów Polskich, już jako pierwszy dyrektor kierował jego pracami w latach 1988–1992. Przykładał dużą wagę do uczciwości badawczej, opartej przede wszystkim na rzetelnym spożytkowaniu źródeł. Nic więc dziwnego, że od wielu lat gromadził różnego rodzaju dokumenty dotyczące społeczności żydowskiej na ziemiach Rzeczypospolitej, które ostatecznie, uzupełnione w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych (mógł wówczas już swobodnie przyjeżdżać do kraju, a także do Niemiec), przybrały postać monumentalnego, a przy tym wzorowo opracowanego pod względem edytorskim, trzutomowego wydawnictwa źródłowego wydanego przez Akademię Nauk Izraela³.

Od lat był także zaangażowany w przygotowywanie wspólnie z Adamem Kaźmierczykiem z Uniwersytetu Jagiellońskiego dokumentacji źródłowej dotyczącej Sejmu Czterech Ziem – *sui generis* parlamentarnej reprezentacji ludności żydowskiej w dawnej Rzeczypospolitej. Tom, który ukazał się już po jego śmierci, obejmuje 255 dokumentów, z których większość została udostępniona badaczom po raz pierwszy, w przypadku zaś już wcześniej opublikowanych sumienni wydawcy poprawili wiele błędów⁴. Dokumenty – uszeregowane chronologicznie – zostały podzielone na trzy części. W pierwszej znalazły się dokumenty władz centralnych Rzeczypospolitej (króla, podskarbach koronnych, sejmu i trybunału skarbowego) dotyczące głównie żydowskiego podatku pogłównego, ale które pozwalają – jak zauważają sami wydawcy – także „na poznanie różnych aspektów funkcjonowania samorządu żydowskiego”. W drugiej zamieścili oni źródła wytworzone bezpośrednio przez Sejm Czterech Ziem lub jego przedstawicieli, w ostatniej zaś te, które w sposób pośredni dotyczą przedstawicielstwa Żydów na szczeblu ogólnokrajowym. Oba wymienione wydawnictwa źródłowe stanowią bezcenną pomoc dla obecnych i przyszłych badaczy dziejów społeczności żydowskiej w Polsce przedrozbiorowej.

³ Dwa pierwsze tomy zostały wydane w jęz. angielskim: *Jewish Privileges in the Polish Commonwealth. Charters of Rights Granted to Jewish Communities in Poland-Lithuania in the Sixteenth to Eighteenth Centuries. Critical Edition of Original Latin, Polish and German Documents with English Introductions and Notes*, t. 1, Jerusalem 1985, wyd. 2, Jerusalem 2001 (63 przywileje wraz z pomocniczymi dokumentami); t. 2, Jerusalem 2001 (kolejne 129 przywilejów); natomiast tom 3 wydany w jęz. polskim: *Przywileje gmin żydowskich w dawnej Rzeczypospolitej z XVI–XVIII w.*, Jerozolima 2001 – zawiera obok wstępów także rejestry i przypisy rzeczowe przywilejów opublikowanych w obu tomach wersji anglojęzycznej.

⁴ *Sejm Czterech Ziem. Źródła*, do druku przyg. J. Goldberg, A. Kaźmierczyk, Warszawa 2011.

Trudno w krótkim wspomnieniu pokusić się o szczegółową charakterystykę bogatego dorobku badawczego historyka tej miary co zmarły profesor Jakub Goldberg⁵, albowiem każde publiczne zabranie przez niego głosu, czy to w postaci drukowanej pracy, czy też na licznych konferencjach naukowych, zawsze przykuwało uwagę czytelników i słuchaczy, przede wszystkim z racji Jego szerokich kompetencji. Profesor nie stronił też od polemik naukowych, niekiedy nawet ostrych. Z racji moich własnych zainteresowań historią społeczną chciałbym przypomnieć cenną, obszerną rozprawę opublikowaną w tomie czwartym *Spoleczeństwa staropolskiego*, ukazującą ogromnie trudny społecznie i kulturalnie problem konwersji, tj. przechodzenia reprezentantów ludności żydowskiej na katolicyzm⁶. Profesor doszedł do wniosku, że w Polsce przedrozbiorowej proces integracji neofitów przebiegał inaczej niż w drugiej połowie XIX i w XX w. Ukazał przy tym, że przyjęcie religii chrześcijańskiej wcale nie było równoznaczne z awansem społecznym, a w pewnych sytuacjach mogło nawet doprowadzić do degradacji społecznej oraz do obrócenia neofitów w poddanych chłopów.

Wybitne znaczenie naukowe mają także analizy Jakuba Goldberga przedstawiające po raz pierwszy na taką skalę warunki zawierania małżeństwa i rozwoju rodziny żydowskiej w Rzeczypospolitej XVIII stulecia⁷. Studium, obok omówienia opinii współczesnych o małżeństwach żydowskich i projektów reform, przynosi podstawowe, a do tej pory słabo rozpoznane dane demograficzne dotyczące blisko 5 tys. Żydów zamieszkałych w końcu XVIII stulecia w 15 miastach i 212 wsiach województwa krakowskiego i ziemi wieluńskiej. Badania Profesora dowiodły, że w małych miasteczkach, w których mieszkała większość Żydów, a także we wsiach, wbrew obiegowym opiniom, małżeństwa młodocianych Żydów i Żydówek nie były powszechne, skoro najczęściej zakładano rodzinę po przekroczeniu przez nowożeńców 20. roku życia, a u mężczyzn nawet 25., co wynikało m.in. z trudnej sytuacji gospodarczej Żydów polskich. Tylko Kazimierz koło Krakowa, będący jednym

⁵ Szczegółowy wykaz prac J. Goldberga zawierają publikacje: *List of Publications by Professor Jacob Goldberg*, w: *Studies in the History of the Jews in Old Poland in Honor of Jacob Goldberg*, red. A. Teller, Jerusalem 1998, s. 322–332; *Bibliografia dorobku naukowego prof. Jakuba Goldberga*, oprac. E. Wiatr, A. Sitarek, w: „Należę do polskiej szkoły historycznej”. *Studia i szkice ofiarowane prof. Jakubowi Goldbergowi z okazji odnowienia doktoratu na Uniwersytecie Łódzkim*, red. R. Stobiecki, J. Walicki, Łódź 2010, s. 10–21.

⁶ J. Goldberg, *Żydowscy konwertyci w społeczeństwie staropolskim*, w: *Spoleczeństwo staropolskie*, t. 4, red. A. Izdorczyk, A. Wyczański, Warszawa 1986, s. 195–248.

⁷ Tekst pierwotnie ogłoszony w jęz. angielskim: J. Goldberg, *Jewish Marriage in Eighteenth-Century Poland*, „Polin” 10, 1997, s. 3–39.

z największych skupisk żydowskich w Rzeczypospolitej w XVIII w., charakteryzował się wczesnymi małżeństwami Żydów. Studium ukazało zarazem częściowo strukturę żydowskich gospodarstw domowych, odrębną od rodzin polskich mieszczan i chłopów, gdyż z dużym udziałem gospodarstw złożonych, tj. małżeństw żyjących w gospodarstwach ich rodziców. Wprawdzie u podłoża zauważonej odmienności leżała instytucja *kestu* – ojcowskiego stołu, zapewniająca byt młodocianym małżonkom przez określony czas, zazwyczaj rok–dwa, ale – jak słusznie zauważył Jakub Goldberg – wiele rodzin żydowskich w realiach ziem polskich pomimo dłuższego stażu małżeńskiego nie tworzyło własnego gospodarstwa, lecz w dalszym ciągu mieszkali u rodziców i byli przez nich żywieni.

Oba wspomniane studia wraz z dwunastoma innymi znalazły się w tomie prac wybranych przez samego Profesora, który staraniem m.in. prof. Jerzego Wyrozumskiego ukazał się nakładem Polskiej Akademii Umiejętności już po Jego śmierci⁸. A przecież Jakub Goldberg także wieloma innymi studiami nad dziejami gospodarczymi i kulturalnymi Żydów w państwie polsko-litewskim do 1795 r., stojącymi na wysokim poziomie naukowym (faktograficznie i interpretacyjnie), zdobył uznaną pozycję w czołówce historyków.

W Polsce po zmianach ustrojowych profesor Jakub Goldberg został uhonorowany doktoratem honoris causa Uniwersytetu Warszawskiego w 1993 r., cztery lat później został członkiem zagranicznym Polskiej Akademii Umiejętności, a w 2007 r. członkiem zagranicznym Polskiej Akademii Nauk. W 2005 r. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej odznaczył Go Złotym Krzyżem Zasługi. Na rok przed śmiercią dane Mu było przeżyć jeszcze jedno ze wzruszeń, a mianowicie odnowienie doktoratu po 50 latach od promocji na Uniwersytecie Łódzkim.

Moje wspomnienie byłoby niepełne, gdybym nie wskazał na osobowość profesora Jakuba Goldberga. Tylko na pozór wydawał się być chłodny i zdystansowany do swoich rozmówców, zwłaszcza tych, których poznawał po raz pierwszy czy dużo młodszych od Niego. W rzeczywistości był człowiekiem pełnym wewnętrznego ciepła, a osoby, których obdarzył zaufaniem, mogły liczyć na jego bezinteresowną życzliwość i pomoc. Po raz pierwszy spotkałem Profesora ponad ćwierć wieku temu w mieszkaniu mojego Mistrza, profesora Andrzeja Wyczańskiego. Potem były kolejne spotkania i długie rozmowy, najczęściej przy okazji różnych konferencji naukowych, np. w Białymstoku, Krakowie,

⁸ J. Goldberg, *Żydzi w społeczeństwie, gospodarce i kulturze Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Kraków 2012.

Warszawie, Paryżu czy w Louvain w 1990 r., kiedy to z wielką życzliwością kibicował mojemu wystąpieniu w konkursie na najlepszą pracę doktorską dotyczącą XVI–XVIII stulecia na IX Międzynarodowym Kongresie Historii Gospodarczej. W sposób szczególnie zachowuję w pamięci moje ostatnie spotkanie z Profesorem i długie rozmowy w sali uniwersyteckiego szpitala klinicznego późnym latem 2011 r. Pomimo widocznego cierpienia zachowywał pogodę ducha. Powracał w nich nie tylko do rodzinnej Łodzi, tragicznych przeżyć wojennych czy życia w Izraelu; nie brakło w nich także zadumy i autentycznej troski o poziom drukowanych prac, o prawdę w badaniach historycznych, o postawy ludzi, o aktualną kondycję polskiej nauki historycznej, którą na wskroś był przesiąknięty...

W życiu prywatnym oparciem dla Niego była żona Olga z domu Mulkiwicz, wybitna znawczyni kultury Żydów polskich, etnolog i etnograf, także profesor Uniwersytetu Hebrajskiego, która towarzyszyła Mu w licznych konferencjach naukowych odbywających się na całym świecie i w wakacyjnych wjazdach do Polski, w tym na Podlasie. Profesor zmarł 15 XI 2011 r. w Jerozolimie, a dwa dni później został pochowany na cmentarzu cywilnym w Ejnat w Izraelu.

Odszedł wybitny historyk o uznanym autorytecie w nauce światowej, który nie tylko dewizę badawczą, ale i własną postawę życiową zawarł w powiedzeniu: „Nie ma historii Żydów bez historii Polski. Nie ma historii Polski bez historii Żydów”.

Cezary Kukło